

नेपाली तबलावादनमा रचनात्मकता

वेन्कटेश ढकाल*

लेखसार

तबलावादनले विस्तारशील एवम् अविस्तारशील दुई प्रकारका रचनाहरूद्वारा पूर्णता प्राप्त गर्दछ । रचनात्मक गुणले गर्दा नै वर्तमान समयमा तबलावादनका ६ वटा घराना तथा अनेक परम्पराअन्तर्गत असङ्ख्य रचनाहरू रहेका छन् । अवनद्धवाद्यअन्तर्गत पर्ने तबला वर्तमान समयमा दक्षिण एसिया (भुटान बाहेक) का सबै राष्ट्रहरूमा वादन हुने गर्दछ । यसको स्वतन्त्र (Solo) वादनमात्र नभई सङ्गीतअन्तर्गत (लोकगीत बाहेक) का प्रायः सबै विधामा प्रमुख सङ्गत वाद्यको रूपमा उपयोग गरिएको देख्न सकिन्छ । त्यसका साथै विश्वका अनेक राष्ट्रमा वर्तमान समयमा प्रचलनमा रहेका सङ्गीतका विभिन्न विधाहरूसँग सहकार्यमा समर्थ भएको छ । प्रस्तुत लेखमा तबलावादन सम्बन्धी विभिन्न रचनात्मक कार्यअन्तर्गत नेपालमा २००७ पछि प्रकाशित भएका पुस्तकहरू तथा नयाँ तालहरूको उल्लेख रहेको छ । त्यसबाहेक विद्वान्हरूद्वारा गरिएको नवरचना पनि जानकारीमा आएअनुरूप समावेश गरिएको छ । प्रस्तुत लेखमा तबलावादनको क्षेत्रमा नेपाल तथा भारतमा रचना भएका नयाँ ठेका तथा तथा पुस्तकहरू बारेमा तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । यस लेखबाट नेपालमा तबलावादनमा भएका रचनात्मक कार्यको बारेमा भावी अन्वेषकहरूलाई थप अनुसन्धानको मार्ग सहज हुनेछ । त्यसका साथै तबला विषयका नवआगन्तुक विद्यार्थी एवम् वादकका लागि रचनात्मक कार्यको प्रेरणा प्राप्त हुनेछ । लेख प्राथमिक (विद्वानहरूसँगको व्यक्तिगत सञ्चार), द्वितीयक (प्रकाशित पुस्तक, लेख, विभिन्न शोधग्रन्थहरू) एवम् प्रस्तुत भएका कार्यक्रमका श्रव्यदृश्य सामग्रीहरूको सहयोगमा गुणात्मक शैलीमा तयार गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : तबला, ताल, नव रचना

विषयपरिचय

तबला उत्पत्तिको विषयमा मतैक्यता नभए तापनि खयाल गायन शैलीमा ताल मापनका लागि भएको मानिएको छ । तबला प्रयोगको विषयमा १८ औं शताब्दीभित्र भारतको दिल्लीमा उस्ताद सिद्धार खाले पखाबाजमा वादन गरिने वर्णहरूका आधारमा परिवर्तन गरी प्रचार भएको कुरामा अधिकांश विद्वान्हरूको मतैक्यता प्राप्त भएको छ । नेपालका एक अनुसन्धाता श्री के.सी. द्वारा (०६/०३/२०७६) मा नेपाल सङ्गीत तथा नाट्य प्रज्ञाप्रतिष्ठानद्वारा आयोजित कार्यशालामा छलफलका लागि तयार

* ललितकला क्याम्पस, भोटाहिटी, काठमाडौं । Email: wenkateshdhaka18@gmail.com

पारिएको 'राग गायनमा विद्यमान शैलीहरू - विगत र वर्तमान' मस्यौदा अनुसार ११ औं शताब्दीमा नै हजरत अमिर खुसरोद्वारा खयाल शैलीको विकास गरिएको उल्लेखअनुसार तबलावादनको पनि सुरुवात हुन गएको थियो । मोहम्मद शाह रंगीलेको शासनकालसम्म (सन् १७१९-१७४८) तबलाको उल्लेख नभएका कारण सिद्धार खँभन्दा पहिला खयाल गायनमा तबलाद्वारा सङ्गत हुन्थ्यो भन्न कठिन हुने भारतीय तबलावादीका आवान ई. मिस्त्रीद्वारा लिखित *पखावज और तबला के घरानें एवम् परम्परायें* (सन् २०००) पृष्ठ १०८ मा रहेको छ । रचनात्मकताका आधारमा वर्तमान समयमा तबलावादनको विस्तार हुनुका साथै यसका ६ वटा प्रमुख दिल्ली, अजराडा, लखनऊ, फरुखावाद, बनारस, पञ्जाव घरानाहरू एवम् इन्दौर, विष्णुपुर, ढाका, जयपुर, हैदरावाद, मुरादावाद, भटोला, रामपुर, रायगढ, ग्वालियर परम्पराहरू रहेका छन् (मिस्त्री, सन्, २०००, पृ. ११५- ११६) । विभिन्न घराना एवम् परम्पराअन्तर्गत तबलावादनको शिक्षा प्राप्त गरेका कलाकारको क्षमताअनुसार तबलामा विभिन्न प्रकारका रचनाहरूको निर्माण हालसम्म पनि भइरहेका छन् । सङ्गीत प्रदर्शन कला भएको हुनाले कलाकार एवम् रचनाकारद्वारा रचना गरिएका नवीनताको परीक्षण सोही विषयका सम्बन्धित विद्वान्हरूले सुनेर/पढेर सराहना गरेपछि मात्र त्यसको आधिकारिकता सिद्ध हुने अध्येताको मत रहेको छ । वर्तमानमा दक्षिण एसियालगायत संसारका अनेकौं राष्ट्रहरूमा निकै लोकप्रिय एवम् प्रसिद्ध ताल वाद्ययन्त्रको रूपमा तबलावादन विस्तारित हुँदै गएको पाइन्छ ।

तबला उत्पत्तिका बारेमा नेपालका अधिकांश सङ्गीत सम्बन्धी पुस्तकहरूमा अलाउद्दीन खिलजिको समयमा सङ्गीतज्ञ हजरत अमिर खुसरूले मृदङ्गलाई काटेर दायौँपट्टिको भाग तबला एवम् बायौँपट्टिको भागलाई बायौँ नामकरण गरिएको हो भन्ने उल्लेख रहेको छ । त्यसका साथै तबला नामकरण हुनुका पछाडि *त* को अर्थ ताल, *ब* को अर्थ बोल, *ल* को अर्थ लय हो यसको समूह तबल र यो नै पछि तबला भएको हो (शर्मा, २०२४ पृ. १) भन्ने उल्लेख रहेको छ तर नेपालका तबलावादक होमनाथ उपाध्यायद्वारा लिखित पुस्तक *ताल पुष्पाञ्जली* (२०५८) पृष्ठ १ मा तबलाको निर्माण अमिर खुसरोद्वारा नभएको तथा पृष्ठ ३ मा यजुर्वेदमा मंजिरालाई *तबल* भनेर गरिएको उल्लेखद्वारा तबल नै अपभ्रंश भएर तबला भएको हो भन्ने उल्लेख अमान्य हुन जान्छ । उनले सोही पृष्ठमा महर्षि भरतका वाद्यसमूहको वर्णनमा *तूणवध्म* नामक वाद्य तबलाको पूर्वनाम हुनसक्ने उल्लेख गरेका छन् । यस विषयमा अनुसन्धान हुन सकेमा नयाँ तथ्य सबैको जानकारीमा आउन सक्छ । तबलाको निर्माणका सम्बन्धमा मुगल बादशाह मुहम्मद शाह (सन्, १७३८) का समयमा रहमान पखावजीका छोरा अमीर खुसरोद्वारा वर्तमानमा प्रयोग हुने तबलाको निर्माण गरिएको हो भनेर भारतीय तबलावादक अरविद मुलागांवकरद्वारा लिखित *तबला* (सन्, २०१८) पुस्तकको पृष्ठ ३२ मा उल्लेख रहेको छ । मुहम्मद रंगीलेको समय (सन्, १७४५) सम्म लोकगीतमा ताल वाद्यका रूपमा तबलावादन हुने गर्दथ्यो । लोकवाद्यका रूपमा रहेको तबला खयालगायन तथा सितारवादनको प्रचलनसँगै वादनमा सुधार गर्दै प्रयोगमा लिन सुरुवात भएको हो, सोही पृष्ठमा उल्लेख रहेको छ । नेपालका अर्का तबलावादक अच्युतराम भण्डारीद्वारा लिखित *तालानन्द* (२०५८) पुस्तकको पृष्ठ ५ मा तबलाको उत्पत्तिका बारेमा प्राचीन पुस्कर वाद्यको एउटा स्वस्थ संस्करण हुनगई तबला वाद्ययन्त्रको निर्माण हुन सकेको

उल्लेख गरिएको छ । वर्तमान समयमा नेपालमा सङ्गीतका विभिन्न कार्यक्रममा तबलावादन भएको देख्न सकिन्छ । त्यसका साथै विभिन्न सरकारी, गैर सरकारी संस्थाहरूमा विभिन्न तहमा तबला विषयको अध्ययन अध्यापन हुने गरेको भए तापनि तबलावादन सुरुवात किटान नै गर्न सकिने अवस्था प्राप्त भएको छैन । तथापि नेपालमा तबलावादन राणाहरूको समयदेखि प्रचलनमा रहेको भन्न सकिने प्रमाणहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ । उल्लेख गरिएका विभिन्न तथ्यका आधारमा भारतमा जस्तै नेपालका विद्वान्हरूद्वारा पनि तबलाको उत्पत्तिको बारेमा हालसम्म कुनै ठोस निष्कर्ष प्राप्त भएको देख्न सकिएको छैन ।

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत लेखद्वारा नेपालमा २००७ पछि तबला विषयमा प्रकाशित पुस्तकहरू तथा नवीन ताल एवम् रचनाहरूको जानकारी गराउने प्रमुख उद्देश्य रहेको छ । सङ्गीत सम्बन्धी संस्थाहरूमा तबला विषयको अन्तर्वार्तामा छानिने उमेदवारहरूलाई एवम् नव आगन्तुक विद्यार्थी तथा कलाकारहरूलाई नवीन रचनाको ज्ञान प्रस्तुत लेखबाट हुनेछ । वर्तमान समयसम्म सङ्गीतअन्तर्गत नेपालमा तबलावादनमा प्रकाशित भएका नवीन पुस्तक एवम् तालहरूलाई मात्र केन्द्रीय विषयवस्तु मानेर अनुसन्धानात्मक लेख प्राप्त नभएको हुनाले प्रस्तुत लेखमा सोही विषयवस्तुलाई केन्द्रीय रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

प्राथमिक (तबला विषयका विद्वान्हरूसँगको साक्षात्कार), द्वितीयक (नेपालमा प्रकाशित तबला र सङ्गीत विषयका १८ वटा र भारतमा प्रकाशित ६ वटा तबला विषयका पुस्तकहरू, अनुसन्धानात्मक लेख, विभिन्न विद्यावारिधिका शोधग्रन्थहरू), आदिको सहयोगमा लेख गुणात्मक विधिको प्रयोग गरी वर्णनात्मक शैलीमा तयार गरिएको छ । एवम् विषयसँग सम्बन्धित युट्युबमा उपलब्ध प्रस्तुत भएका कार्यक्रमका श्रव्यदृश्य सामाग्रीहरूको प्रयोग तथ्यहरूको प्रमाणिकताका लागि गरिएको छ ।

सम्बद्ध साहित्यको पृष्ठभूमि

पूर्वीय संस्कृतिमा प्राचीन समयदेखि वेद, वेदाङ्ग आदि विषय जस्तै सङ्गीत पनि मौखिक नै पठनपाठन हुने गरेको (मराठे, सन् १९९१, पृ. १६२) भएतापनि कालक्रममा लेखनको पनि सुरुवात भएको मानिन्छ । भारतवर्षमा सङ्गीतसम्बन्धी ग्रन्थहरूको लेखनअन्तर्गत विभिन्न कालखण्डमा भरतकृत *नाट्य शास्त्र*, पार्श्वदेवकृत *समयसार*, सुधाकलाशकृत *संगीतोपनीषत्सासोद्धार*, पं. दामोदरकृत *सङ्गीत दर्पण*, सारङ्गदेवकृत *सङ्गीत रत्नाकर* आदिको लेखनकार्य भएको छ (मराठे, सन् १९९१, पृ. ३८) । नेपालको इतिहासमा सङ्गीतसम्बन्धी लेखन कार्यका बारेमा खोज्दै जाँदा विभिन्न कालमा छिटपुट रूपमा सङ्गीतसम्बन्धी ग्रन्थहरूको रचना भए तापनि मल्लकाललाई सङ्गीतसम्बन्धी ग्रन्थहरूको रचनाकाल मानिएको छ । मल्लकालमा रचना गरिएको *शब्दविद्यासागर*, *सरस्वती अलङ्कार* लगायत २२२ वटा

सङ्गीत सम्बन्धी ग्रन्थहरू नेपालको राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको छ । नेपालमा मल्लकालमा सङ्गीत सम्बन्धी विभिन्न ग्रन्थहरूको रचना भएता पनि ताल विषयलाई मात्र लक्षित गरी ग्रन्थ रचना भए/नभएको विषयमा अनुसन्धान हुन बाँकी नै रहेको छ । सङ्गीत सम्बन्धी पुस्तकहरूको प्रकाशनका सम्बन्धमा खोजक्रममा पूर्व शाहकालमा जशवन्त सिंहद्वारा *लक्षणसागर* आदि सङ्गीत सम्बन्धी ग्रन्थहरू नेपालमा उपलब्ध रहेको उल्लेख (२५/भाद्र/२०७८) मा एम. फिल/पी.एच.डी कक्षामा ध्रुवेशचन्द्र रेग्मीद्वारा गरिएको थियो । त्यसपछि प्रकाशनमा रहेका *राग सङ्ग्रह* (१९६२), *सङ्गीत प्रवेशिका* (२००३), *सितार चन्द्रिका* (२००७), *राग विज्ञान* (२०१७) आदि पुस्तकहरू रहेका छन् । (रावल, २०६३, पृ. २७१)

राणाकालमा नेपालमा दरवारी कलाकारका रूपमा रहेका भारतका पं. नानकप्रसाद मिश्रद्वारा तबला सम्बन्धित नानक नमुनालगायतका पुस्तकहरू लेखेका थिए । भातखण्डे सङ्गीत विश्वविद्यालय (भारत, लखनऊ) का तबलावादक मनोजकुमार मिश्रका अनुसार नानकप्रसाद मिश्र नेपालका दरवारी कलाकारका रूपमा रहेका हुनाले त्यसको खोजी कार्यका लागि लेखकलाई भनेका थिए । संस्थागत शिक्षण पद्धतिको सुरुवातसँगै संस्थाहरूमा पठन पाठनका लागि नेपालमा पनि आफ्नै भाषामा रहेका तबलाका पाठ्यपुस्तकहरूको अभाव पूर्तिको लागि नेपाली भाषामा निम्न पुस्तकहरूको लेखन कार्यले राहत पुगेको पाउन सकिन्छ । १) *तबला बोध*, काली प्रसाद शर्मा-२०२४, २) **तबला गुरु*, अच्युतराम भण्डारी, सन्-२०२०, ३) *तबला वादनको पाठ्यक्रम*, अच्युतराम भण्डारी, सन्-२०१६, ४) *तबला वाद्य सोलो*, भुवन कुमार सैजु-२०६७, ५) *तबला विशेष*, स्वरबिनलाल श्रेष्ठ-२०६४, ६) *तबला वाद्य विशारद*, तेज बहादुर श्रेष्ठ-२०४०, ७) *तालसरोवर*, प्रेमचन्द्र ओभैया-२०५४, ८) *तालपुष्पाञ्जली*, होमनाथ उपाध्याय-२०५८, ९) *तालानन्द*, अच्युतराम भण्डारी-२०५८, १०) *तालज्ञान*, राजु शाक्य-२०६७, ११) *नेपालमा तबलाको क्रमिक विकास*, सुमित्रा श्रेष्ठ-२०६६, १२) *१०८ टुकडा सङ्ग्रह*, अच्युतराम भण्डारी, सन् -२००३, १३) *A Glance Play On Tabala*, अच्युतराम भण्डारी, सन्-१९९९, २००१, २०१४, १४) *A Tabala Sadhana*, अच्युतराम भण्डारी, सन् -२०२० । * तबला गुरु नेपालीलगायत अङ्ग्रेजी एवम् जापानिज भाषामा पनि प्रकाशित भएको छ ।

ताल रचनाको पृष्ठभूमि

सङ्गीत सम्बन्धी विभिन्न प्राचीन ग्रन्थहरूमा अनेक मात्राका तालहरूको उल्लेख रहेको छ । सङ्गीत विषयको प्रमाणिक ग्रन्थ मानिएको नाट्य शास्त्रमा तिश्र जातिमा चाचपुट, षट्पितापुत्रक, सम्पर्कष्टक, उद्धट्ट र चतुश्र जातिमा चच्चत्पुट मुख्य ५ वटा तालहरू थिए । कर्नाटक ताल पद्धतिमा *गान्दर्भ-वेदो* धृतसार ग्रन्थमा वर्णन भएको ध्रुव, मठ, रूपक, भम्प, त्रिपुट, अठ, एक ७ वटा प्रमुख रूपमा ताल नै आजसम्म प्रयोगमा रहेको छ (मराठे, सन् १९९१, पृ. ३२) ।

प्राचीन कालमा गायनमा रञ्जकता वृद्धिका लागि अवनद्ध वाद्यहरूको छन्दोबद्ध वादन गर्ने प्रचलन रहेको थियो । त्यस समयमा पुस्कर, मर्दल, मृदंग, पणव, दर्दुर, भल्लरी, पटह, दुन्दुभी, भुमि

दुन्दुभी, लगायत अनेक प्रकारका ताल वाद्यहरूको वादन हुने इतिहासमा उल्लेख रहेको छ (मराठे, सन् १९९१, पृ. ७७) । अवनद्ध वाद्यद्वारा तालक्रिया गर्नु भन्दा अघि घनवाद्यद्वारा तालक्रिया गर्ने प्रचलन रहेको उल्लेख ठाकुर जयदेव सिंहले आवान ए. मिस्त्रीद्वारा लिखित *पखावज और तबला के घराने एवम् परम्पराएं* (सन् १९८५) को आमुखको पृष्ठ १२ मा उल्लेख गरेका छन् । कर्नाटक शास्त्रीय सङ्गीत पद्धतिमा प्रयोग हुने तालहरूको रचनात्मकता एवम् वादन शैलीमा पुरंदरदास द्वारा १६ औं शताब्दीमा गति एवम् जाति भेदअनुसार अन्य तालहरूको रचनाको बारेमा जानकारी गराएका थिए (मराठे, सन् १९९१ पृ. ४७-५०) । कर्नाटक ताल पद्धतिमा तालको जाति एवम् गति भेदअनुसार मात्रा फरक हुने गर्दछ । कर्नाटक पद्धतिमा प्रयोग हुने ध्रुव, मठ, रूपक, भम्प, त्रिपुट, अठ, एक तालहरूको पाँच जाति तिश्र, चतुश्र, खण्ड, मिश्र, संकीर्ण एवम् पाँच गति भेदअनुसार कर्नाटक ताल पद्धतिमा कुल १७५ तालहरूको निर्माण गरिन्छ । तालका ५ प्रकारका जातिमा एउटै तालको ठेका ५ प्रकारका मात्रा एवम् ५ अलग-अलग नामकरण हुने गर्दछ (सेन, सन् २००५ पृ. १९१-१९२) । कर्नाटक पद्धतिमा एउटै तालको ठेका गति र जातिभेदअनुसार परिवर्तन भइरहन्छ । निश्चित तालको ठेकावादनको प्रचलन उत्तर भारतीयहरूको देनको रूपमा रहेको उल्लेख विभिन्न पुस्तकहरूमा रहेको छ ।

सङ्गीतोपनिषत्सारोद्धार ग्रन्थमा १ मात्रा देखि ६० मात्रा सम्मको तालहरू एवम् वादन हुने वर्णहरूको समीक्षा प्राप्त गर्न सकिन्छ (सेन, सन् २००५ पृ. ३५८) । प्राचीन ग्रन्थहरूमा धेरै मात्राको ताल रचना गर्ने क्रममा सिन्हनन्दन ताल ११२ मात्राको प्राप्त हुने गर्दछ (सेन, सन् २००५ पृ. ८८) । भरतको नाट्यशास्त्रमा ५ वटा मार्गी एवम् शारङ्गदेवको सङ्गीतरत्नाकर ग्रन्थमा देशी गीत, वादन, नृत्य आदिमा प्रयोग गरिने १२० वटा तालहरू रहेको उल्लेख छ (मराठे, सन् १९९१, पृ. ६९) । उत्तर भारतीय दुल्हन खाँद्वारा रचित *स्वर सागर* ग्रन्थमा ५,९०० भन्दा पनि धेरै तालहरूको उल्लेख भए तापनि १६ वटा ताल मात्र प्रयोगमा रहेको पनि उल्लेख भएको छ (सेन, सन् २००५ पृ. २१२) । कुनै समयमा धेरै प्रचलनमा रहेको कुरा समयको अन्तरालसँगै प्रचलनमा कमी आउने गर्दछ त्यस्तै प्रकारले तालहरू पनि रहेका छन् । तालहरूको रचना अधिक मात्रामा भए तापनि प्रचलनमा केही मात्र तालहरू भएको कुराले यसको पुष्टि हुन्छ ।

भारतीय सङ्गीत इतिहासअनुसार मध्ययुगबाट पखावाजमा ठेका वादन सुरुवात भएको हो । त्यसबाट प्रभावित भएर तबलामा पनि यसको प्रयोग हुन थालेको हो (सिंह, सन् २०१५) । आवान ए. मिस्त्रीद्वारा लिखित *पखावज और तबला के घराने एवम् परम्पराएं* (सन् १९८५) आमुखको पृष्ठ १३ मा ठाकुर जयदेव सिंहद्वारा ठेका वादनको प्रचलन १३ औं शताब्दीबाट सुरुवात भएको उल्लेख गरेका छन् । उत्तर भारतीय शास्त्रीय सङ्गीत पद्धतिमा तिश्र, चतुश्र, खण्ड, मिश्र एवम् सङ्कीर्ण जातिअन्तर्गत निश्चित मात्राका ठेकाहरू रहेका छन् (मराठे, सन् १९९१ पृ. ५९) । कर्नाटक एवम् उत्तर भारतीय शास्त्रीय सङ्गीतअन्तर्गत वर्तमानमा प्रयोग भइरहेको शैलीको आधार भने प्राचीन वैदिक सङ्गीत नै हो । वैदिक सङ्गीतमा भएको परिवर्तन अनुसार ताल वादनमा पनि परिवर्तन भएको हो (पोखरेल, २०७८) ।

भारतवर्षीय शास्त्रीय सङ्गीतको क्षेत्रमा दक्षिण एसियाली राष्ट्रहरूमध्ये शास्त्रीय सङ्गीतको विकास कार्यमा भारत अग्रस्थानमा रहेको छ । प्राचीनकालदेखि वर्तमान समयसम्मको इतिहासमा अवगाहन गर्ने हो भने तबलावादनमा विभिन्न रचनात्मक कार्य त्यस स्थानमा हुने गरेको तथ्य प्राप्त गर्न सकिन्छ । रचनात्मकताको उदाहरणका रूपमा नन्दिकेश्वर कृत *भारतर्णव* ग्रन्थमा *सिंहलील* साँढे ३ मात्रा, *खण्डवर्ण* साँढे १५ मात्रा, *लघुशेखर* साँढे १ मात्रालगायतका अन्य धेरै प्रकारका अर्धमात्रिक तालहरूको उल्लेख रहेको छ (सेन, सन् २००५ पृ. ३२५-३३०) । त्यसै गरी *निःसारुक* ०.५, *नवक्रीड* ०.२५, *भल्ल* १.२५, *तृतीय* २.२५, *लक्ष्मीश* ६.७५ मात्राका तालहरू रहेको थियो (सेन, सन् २००५ पृ. ८८) । वर्तमानमा विभिन्न कलाकारहरूद्वारा रचना गरिएका अर्धमात्रिका तालहरूमा सरवर सावरी ताल बुन्दुखानी *साँढे आठ*, गोबिन्द चक्रवर्ती *ग्रहराज ताल* साढे सात, अश्विनी भिडे *साढे सात*, सखावत हुसैन *साढे ५* मात्रा, निलू शर्मा *पञ्चतत्व* सवा पाँच मात्रा आदि यसका उदाहरणहरूका रूपमा उल्लेख गर्न सकिन्छ (Sharma, 2019 pp. 131) । उस्ताद अल्लारखा खँद्वारा रचना गरिएको *अति जयताल* १३.५ मात्राको तालमा सुपुत्र श्री तौफिक कुरेसीद्वारा ठेका एवम् केही अविस्तारशील रचनाहरूको पनिअफ्रिकन तालवाद्य जिम्बेमा वादन गरेको प्राप्त गर्न सकिन्छ (Qureshi, 2022) । पण्डित सामता प्रसाद (गुर्दई महाराज) द्वारा निर्मित *मयुर ताल* १३ मात्रा पण्डित छोटेलाल मिश्रद्वारा निर्मित *भय सवारी* ताल नौ मात्रा (Sharma, 2019 pp 125-127) । भारतमा अर्धमात्रिक तालहरूको प्रयोगको श्रेय विश्व प्रसिद्ध सितारवादक रवि शंकरलाई दिने गरिन्छ (Sharma, 2019 pp 120) । त्यसका अलावा भारतमा सन् २०१४ सप्तक वार्षिक सङ्गीत समारोहमा उस्ताद शाहिद परवेज़ तथा अक्रम खानद्वारा *साँढे ५ मात्राको* प्रस्तुती हेर्न सकिन्छ (Saptak Archives, 2014) । उक्त तथ्यका आधारमा भारतमा प्राचीनकालदेखि वर्तमान समयसम्म पनि ताल सम्बन्धी विभिन्न रचनात्मक कार्य हुँदै गरेको प्रमाणित हुने गर्दछ ।

विश्व प्रसिद्ध भारतीय तबलावादक अनिन्दो चटर्जीका अनुसार अर्धमात्रिक ताल निर्माणकर्ताको बौद्धिकताको परिचायक हुन्छ । उनका अनुसार विषम मात्राका तालहरू (७, ९, ११, १३, १५, १७) लगायतका तालहरूको लय परिवर्तन गरिएमा अर्धमात्रिक तालहरूको निर्माण गर्न सकिने व्यक्त गर्दछन् (Parikh, 2018) । नयाँ तालहरूका निर्माणमा कलाकारको व्यक्तिगत रुचि एवम् मस्तिष्कको परिपक्वता हुनुपर्दछ भन्नेमा लेखकको पनि सहमति रहेको छ । विशेषतः भारतको उत्तरी भागमा यस्तो प्रचलन रहेको देख्न सकिन्छ ।

नेपाली सर्जकहरूद्वारा निर्मित पूर्ण एवम् अर्धमात्रिक तालहरू

नेपालमा शास्त्रीय सङ्गीतको प्रचलनको इतिहासमा अवगाहन गर्ने हो भने राणाकाल एवम् शाहकालको समयमा दरवारहरूमा हुने गायन, तन्त्र/शुषिरवादन एवम् शास्त्रीय नृत्यका साथमा तबलावादन हुने गरेको थियो भन्न सकिने विभिन्न उदाहरणहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ (Regmi, 2003 pp 90-92) । नेपालका वरिष्ठ तबलावादक होमनाथ उपाध्यायको पुस्तक ताल पुष्पाञ्जली (२०५८

पृ. १३०) मा पौने, सवा, साढे मात्राका ताल निर्माण सम्बन्धी सूत्र प्राप्त गर्न सकिन्छ । उपाध्यायद्वारा प्रायोगकर्तालाई निरन्तरता दिने क्रममा प्रकाश पोखरेल (ड्रम सेट) को सहकार्यमा साढे ८ मात्रामा प्रस्तुति भएको उल्लेख प्राप्त भएको छ (पौडेल, परशुराम, २१, चैत्र, २०७८ व्यक्तिगत सञ्चार) । नव निर्मित तालहरूको अनुसन्धानका क्रममा नेपालमा पनि समय-समयमा तबलामा विभिन्न प्रकारका तालहरूको रचनाहरू खोजको क्रममा निम्न रचनाहरू प्राप्त भएका छन् । होमनाथ उपाध्यायद्वारा निर्मित साढे ८ मात्राको ठेका परशुराम पौडेलद्वारा उपलब्ध भएको ठेका यस प्रकार रहेको छ ।

धिं तिरकीट धिना कत् त्रकधिं ना धिं s ना धिं s ना । धिं (ताललिपि प्राप्तगर्न असमर्थ भएका कारण बोलमात्र उल्लेख गरिएको छ)

श्रीराम आचार्यद्वारा लिखित आश्रय रागामृत (२०६८) पुस्तकमा प्राप्त नयाँ ताल निम्न रहेको छ ।
शूलपाणी ताल : १० मात्रा, ५ विभाग, ३ ताली, २ खाली । १, ३, ९ ताली ५, ७ खाली ।

ठेका : छडान छडान । धिट धिट । ता कडान । तिट कत । गदी गन । छडान
× | २ | ० | ३ | ४ | ×

अच्युतराम भण्डारीद्वारा लिखित Taal Sadhanaa (सन् २०२०) पुस्तकमा नयाँ सिर्जनाहरू पृष्ठ १ एवम् २ मा निम्न लिखित तालहरू रहेका छन् ।

चन्द्र ताल : १६ मात्रा, तीन तालको जस्तै विभाग ताली खाली ।

ठेका : धा धा दिं ता । किट धा दिं ता । धुम किट तक धीं । तेटे कत गदी गन । धा
× | २ | ० | ३ | ×

चन्द्र ताल : १६ मात्रा, तीनतालको जस्तै विभाग ताली खाली ।

ठेका : धिं धागे नाधा तिरकिट । धिं धिं धागे तिरकिट । तीं ताके नाता तिरकिट । धिं धिं धागे तिरकिट । धिं
× | २ | ० | ३ | ×

चक्र ताल : १० मात्रा, ३ विभाग, २ ताली, १ खाली । १, ७ ताली एवम् ५ खाली ।

ठेका : धिं त्रक धि ना । ति ना । त्रक धी धी ना । धिं
× | ० | २ | ×

अष्ट मङ्गल ताल : ८ मात्रा, २ विभाग, १ ताली १ खाली । १, ताली एवम् ५ खाली ।

ठेका : धा किट तक तुं । तेटे कत गदी गन । धा
× | ० | ×

सूर्य ताल : १२ मात्रा, ३ विभाग, २ ताली १ खाली । १, ५ ताली एवम् ९ खाली ।

ठेका : धा दिं धागे दि । धेटे तेटे धागे दिं । कत गदी गन ता । धा
× | २ | ० | ×

बिष्णु ताल : साढे ६ मात्रा, ३ विभाग, २ ताली, १ खाली । १, ५ ताली एवम् ३ खाली ।

ठेका : धिं तिरकिट । तु ना । धिना धिधि नाधि । धिं
× | ० | २ | ×

गणेश ताल : ८ मात्रा, २ विभाग, १ ताली, १ खाली । १ ताली एवम् ५ खाली ।

ठेका : धा तेटे तेटे धा । तेटे कत गदी गन । धा

× | ० | ×

भैरब ताल : ८ मात्रा, २ विभाग, १ ताली, १ खाली । १ ताली एवम् ५ खाली ।

ठेका: धेते टेता कक ता । धिं ता तेटे कत । धेते

× | ० | ×

दुर्गा ताल : ९ मात्रा , ४ विभाग ३ एवम् ताली १ खाली । १,३,७ ताली एवम् ५ खाली ।

ठेका : धिं तिरकिट । धिं नानाकिना । तुंकनाके तिरकिट । धातिरकिटतक तिरकिटधातिर किटतक तिरकिट । धिं

× | २ | ० | ३ | ×

गुरु प्रेमचन्द्र ओभैयाद्वारा लिखित पुस्तक तालसरोवरमा तालका नवीन ठेकाहरू रहेका छन् । पुस्तकमा उनका गुरु स्व.सत्यनारायण चौधरी तथा लेखकद्वारा रचना गरिएका ताल गुरु बृहस्पति, एघार मात्रा एवम् त्यसका २ प्रकारका ठेका तथा ताल श्रुतिप्रिया, नौ मात्रा, यसका ४ प्रकारका ठेकाका साथै ताल त्रिशक्ति, तेह्र मात्रा एवम् त्यसका २ प्रकारका ठेकाका साथै स्वतन्त्र वादनका लागि उपयुक्त सम्पूर्ण रचना पनि त्यसमा उल्लेख गरिएको छ । उल्लिखित तालहरूमा स्वतन्त्र वादन भने सुनिएको छैन ।

ताल श्रुतीप्रिया : नौ मात्रा, ३ विभाग, २ ताली, १ खाली । १, ७ ताली एवम् ४ खाली ।

ठेका : धिं नाधा तेटे । क तिं ना । धागे नधा धाती । धिं

× | ० | २ | ×

ताल गुरु बृहस्पति : ११ मात्रा, ३ विभाग, २ ताली, १ खाली । १,८ ,ताली एवम् ५ खाली ।

ठेका : धिं तिरकिट धिं ना । तिरकिटतु ना । धाती धागे नाधा तिरकिट । धिं

× | ० | २ | ×

ताल त्रिशक्ति : ४ विभाग, ३ ताली, १ खाली । १,५,११ ताली एवम् ९ खाली ।

ठेका : धिं धागे धिधि ना । तु नाना तिर किट । ता तेत् । धागे नाधा तिरकिट । धिं

× | २ | ० | ३ | ×

स्व.रबिनलाल श्रेष्ठद्वारा रचित जयश्री ताल, साढे नौ मात्रा । तीन विभाग दुई ताली एक खाली । १,७ ताली ५ खाली ।

ठेका : धिं तिरकिट धी ना । तिरकिट तुं ना । कत्ता धिधि नाधि

× | ० | २ | ×

परशुराम पौडेलद्वारा रचित अतुलताल १६ मात्रा । ५ विभाग, चार ताली एक खाली १,५,९,१५ ताली, ९ खाली ।

ठेका : धिं क नाधि धि । धा धागे तिर किट । धा गे । ना तुं क ता । किट धाती । धिं

× | २ | ३ | ० | ४ | ×

उल्लेख गरिएका नव रचित उपरोक्त तालहरूमध्ये केवल जयश्री ताल (Jaya shree music society, 2020) र अतुल ताल (Thapa, 2012) मात्र नेपालका विभिन्न मञ्चहरूमा स्वतन्त्रवादन गरेको

पाइयो । कलाकारहरूले स्वतन्त्र तबलावादन गर्दा रचनाकारहरूले तालको विभागीय स्वरूपभिन्न रहेर विस्तारशील एवम् अविस्तारशील रचनाहरू वादन गर्ने भएकाले स्वतन्त्रवादन भएका त्यस प्रकारका रचनाकारहरूको सम्पूर्ण रचनाहरूको उल्लेख प्रस्तुत लेखमा गरिएको छैन । तबला, पखावजमा ठेका मात्र नभई विभिन्न विस्तारशील रचनाहरू पनि रचना गर्ने परम्परा रहेको छ । उदाहरणका रूपमा गुरु प्रेम चन्द्र ओझैयाद्वारा रचित तीन तालमा विस्तारशील रचनाअन्तर्गत गतकायदा निम्न रहेको छ ।

घेतकधी	नानानाक	धा-गधी	नानानाक,
×			
तिरकिटतकधिर	किटतकधाती	धा-कति	नानानाक ।
२			
केतकती	नानानाक	ता-कति	नानानाक,
०			
तिरकिटतकधिर	किटतकधाती	धा-गधी	नानानाक ॥
३			

नवीन ताल एवम् पुस्तकको विश्लेषण

नेपालमा रचना भएका १४ वटा तालहरू मध्ये (अष्टमङ्गल, गणेश, चक्र, भैरव, चन्द्र, जयश्री) नाम भएका तालहरू पहिला नै भारतमा रचना भएको भए तापनि नेपालमा निर्मित सोही नामका तालहरूको मात्रा एवम् विभागमा अन्तर रहेको छ । श्री गिरिशचन्द्र श्रीवास्तवद्वारा लिखित पुस्तक ताल परिचय (सन्, २०१०, भाग ३) पृष्ठ २५४ मा अष्ट मङ्गल ताल क्रमशः १८ एवम् ११ मात्राको रहेको छ । त्यस्तै प्रक्रारबाट नेपालका विद्वान्बाट रचना गरिएको चक्र ताल पनि भारतमा पहिलादेखि नै रहेको उल्लेख रहेको छ । त्यस्तै चन्द्र तालको उल्लेख पनि भारतमा प्रकाशित तबलाको पुस्तकमा पहिला नै रहेको उल्लेख प्राप्त गर्न सकिन्छ (सेन, सन् २००५, पृ. ३६०) । कर्नाटक ताल पद्धतिमा तिश्र जाति अन्तर्गत रूपक एवम् एक तालको नाम चक्र उल्लेख रहेको छ (सेन, सन् २००५, पृ. १९१-१९२) । शंकर सुत श्री घनश्याम पखावजीद्वारा लिखित मृदङ्ग सागर सन् १९६८ पुस्तकमा चन्द्र १८ एवम् ३६ मात्रा, भैरव २२ मात्रा, सूर्य ३६ मात्राका तालहरूको उल्लेख क्रमशः पृष्ठ सङ्ख्या २४६-२५२ मा प्राप्त गर्न सकिन्छ । शारङ्गदेवकृत सङ्गीत रत्नाकर एवम् शुभंकरकृत सङ्गीत दामोदर १५ औं शताब्दीको ग्रन्थमा जयश्री नामक ताल आठ मात्राको रहेको विवरण प्राप्त गर्न सकिन्छ (सेन, सन् २००५, पृ. ३४९) । नेपालका तबलावादकद्वारा निर्मित *जयश्री* नामको ताल पनि भारतमा प्रकाशित पुस्तकमा पहिला नै उल्लेख भएको छ । यस तथ्यका आधारमा नेपाली विद्वान्हरूले रचना गरेका तालहरूमध्ये केही तालबाहेकका अरु तालहरूको नामाकरणमा मौलिकता पाउँदैन ।

ने.रा.प्र.प्र. द्वारा प्रकाशित, तबला बोध (२०२४), Taal Sadhanaa (2020) एवम् नेपालमा तबलाको क्रमिक विकास (२०६६) पुस्तकहरूको अन्त्यमा सन्दर्भसूचीको पृष्ठ रहेको पाइँदैन । तर पनि तबलावादन सिक्न सुरुवात गरेका विद्यार्थी एवम् तबलावादनको क्षेत्रमा सामान्य ज्ञान हासिल गर्न चाहने वर्गका लागि नेपाली भाषामा रहेका पुस्तकहरूले जानकारी एवम् पठनपाठनमा सहयोग भने पुऱ्याएका छन् । भविष्यमा पुस्तक प्रकाशन गर्न चाहने विद्वान् वर्गहरूद्वारा नेपालको तबला क्षेत्रमा खोजमूलक प्रकाशन गर्न सकेमा अझ राम्रो हुने देख्न सकिन्छ । तबलावादनअन्तर्गतका क्रियात्मक पक्षको सबै गूढता लेखनबाट सम्भव नहुने हुँदा विषयप्रतिको साधारण ज्ञान पुस्तकहरूबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ । अध्येताले २०७३ देखि त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत ललितकला क्याम्पसमा तबला विषय अध्यापन गराइरहेको अनुभव एवम् तबला विषयका विभिन्न अनुभवी गुरुहरूसँग भएको छलफलका आधारमा तबलावादनमा रहेका गुह्यताको ज्ञानका लागि सुयोग्य गुरुबाट नै शिक्षा ग्रहणको अपरिहार्यताको अनुभव गरेको छ ।

नव रचनाको औचित्य

मानवको हृदयमा रहेको रस भावलाई अझ सुदृढ प्रार्नका लागि तालको उपयोग प्राचीन समयदेखि नै प्रचलनमा रहेको थियो । विभिन्न प्रकारका रसहरूको उच्चतम विन्दुमा प्राप्त हुनका लागि तालको प्रयोग निरन्तर रूपमा सहयोगी रहेको हुनाले यसको प्रयोग अपरिहार्य मानिएको छ । ताल एवम् जनरुचिको प्रगाढ सम्बन्ध रहेको हुनाले प्राचीन समयदेखि नै तालवादन जनरुचिअनुसार परिवर्तन हुँदै आएको विभिन्न ग्रन्थहरूमा अध्ययन गर्न सकिन्छ (सेन, सन् २००५, पृ. ४५-४८) । तबला विषयमा नव सिर्जना हुनुका पछाडि सहकर्मी कलाकारभन्दा आफ्नो पहिचान पृथक बनाउनका लागि बुद्धि र विवेकको प्रयोग गरी जनरुचिलाई पनि ध्यानमा राखी गर्ने गरेको देख्न सकिन्छ । प्रतिष्ठित कलाकारहरूद्वारा आफूले वादन गरिएको तालहरूमा प्रतिलिपि अधिकार पनि गरिएको हुनाले नव सिर्जना गरी वादन गर्नु परेको पनि देख्न सकिन्छ । कलाकारलाई नव रचना गर्नका लागि कुनै प्रकारको बन्देज नरहेको भए तापनि विद्वान्हरूद्वारा मान्यता प्राप्त भएमा मात्र नव रचना प्रतिष्ठित हुने गर्दछ (Sharma, 2019, pp. 136-139) । कला एवम् कलाकार राष्ट्रको राजनैतिक, सामाजिक एवम् सांस्कृतिक परिस्थितिबाट प्रत्यक्ष प्रभावित हुने गर्दछ । परिस्थितिको परिवर्तनसँगै तबलावादनमा पनि परिवर्तन हुने कारणले गर्दा नव रचनाको सिर्जना हुने गर्दछ (मराठे, सन् १९९१ पृ. ६८-७६) ।

कलाकारहरू आफ्नो श्रेष्ठता एवम् विशिष्टता प्रमाणित गर्नका लागि पनि नव रचना एवम् सिर्जना गर्नका लागि तत्पर रहेको हुनु पर्दछ । सहकर्मी भन्दा कठिन कार्य गर्न सकेमा आत्मसन्तुष्टि हुने कारणले पनि नव रचनाहरू हुने गरेको हुनसक्छ । नव रचनाका पछाडि जुनसुकै कारण रहेको भए तापनि यस प्रकारका रचनाहरूले विषयको विकासमा उल्लेख्य भूमिका रहने गर्दछ । अवनद्ध वाद्ययन्त्रको प्रयोग प्राचीन समयदेखि नै गायन, वादन एवम् नृत्यको साथमा प्रयोग हुने गरेको थियो । मुख्य विधामा परिवर्तनसँगै सङ्गत गरिने विधामा पनि परिवर्तन हुने हुनाले तबलामा पनि रचना गर्नुपर्ने

बाध्यता पनि नव रचनाको प्रमुख कारण हुन सक्छ । प्राचीन समयमा शास्त्रीय सङ्गीतका विभिन्न विधाहरूमा साथ सङ्गीतमा मात्र प्रयोग गरिने अवनद्ध वाद्यको वर्तमान समयमा स्वतन्त्रवादनको चमत्कारिक प्रयोग हुने गरेको छ । चामत्कारिक वादनमा रचनात्मकताको प्रमुख भूमिका रहेको हुन्छ (मराठे, सन् १९९१ पृ. ६२-६७) । एकै प्रकारका पुराना रचनाहरूको पटकपटक वादनले कलाकार एवम् दर्शक श्रोतामा कलाप्रति विकर्षण हुने गर्दछ । त्यस कारणले पनि कलाकारद्वारा नव सिर्जना गरिएको हुन सक्छ । विश्वविद्यालय लगायतका विभिन्न उच्चशैक्षिक संस्थाहरूमा विभिन्न पदहरूमा पदपूर्तिका लागि नयाँ आवेदकहरूलाई अन्तर्वार्तामा उमेदवारद्वारा गरेका कुनै नव सिर्जनाको बारेमा जानकारी गराउन पर्ने हुनाले पनि नव सिर्जना हुने गरेको हुन सक्छ ।

निष्कर्ष

तबला विषयमा रचनाको क्रम प्राचीनकालदेखि नै रहेको देख्न सकिन्छ । नेपाल तथा भारतमा विभिन्न समयमा तबला विषयसँग सम्बन्धित प्रकाशित पुस्तकहरूको अध्ययन गर्दा नव रचित तालहरू रहेका देखिन्छन् । नेपालमा रचना भएका १४ वटा तालहरूमध्ये दुईवटा (अतुल, जय श्री) तालहरू मात्र मञ्चहरूमा स्वतन्त्रवादन भएको विभिन्न दृश्य सामाग्रीहरू प्राप्त भएको छ । त्यसबाहेकका निर्माण गरिएका अधिकांश तालहरू स्वतन्त्रवादन एवम् साथसङ्गतमा प्रयोग भएको देख्न र श्रवण गर्न सकिएको छैन । भारतका विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा पहिला नै रचना गरिएको तालहरूका नामसँग नेपालमा वर्तमानमा रचना भएका तालहरूका नाम मिल्न गएको छ । नेपाली रचनाकारहरूले सोही नाम नराखी अरु नै नामकरण गरेको भए अझ मौलिक हुने देखिन्छ । यस दृष्टिकोणबाट विश्लेषणगर्दा नेपालका रचनाकारहरूमा अध्ययनको कमी भएको अनुभव गर्न सकिन्छ । कर्नाटक शास्त्रीय पद्धतिमा एवम् भारतको उत्तरी भागमा शास्त्रीय सङ्गीतअन्तर्गत तालवादन क्रिया नितान्त फरक रहेको छ । नेपालमा नवनिर्मित तालका टेकाहरूको प्रचलन वादनमा नदेखिएको हुनाले अप्रचलित श्रेणीअन्तर्गत राख्न सकिन्छ । रचना गरिएका तालहरूमा रचनाकारबाट नै स्वतन्त्र एवम् साथसङ्गतमा वादन भएमा त्यसबाट तबलावादक कलाकार एवम् विद्यार्थी लाभान्वित हुने देखिन्छ । नेपाली विद्वान्हरूद्वारा प्रकाशित केही पुस्तकहरूमा सन्दर्भसूची प्राप्त हुन सकेको छैन । पुस्तक प्रकाशनमा अनिवार्य मानिएको सन्दर्भसूची नहुनुले पनि त्यस प्रकारको प्रकाशन प्रमाणिक मान्न कठिनाई हुने हो कि भन्ने पनि देखिएको छ । तबलावादनअन्तर्गत नवीन तालहरूको केवल रचनामात्र नगरी विद्वान्हरूका सभामा त्यसको वादन हुन गएमा प्रचार, प्रसार तथा प्रतिष्ठा बढ्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सूची

- आचार्य, श्रीराम (२०६८). *आश्रय रागामृत*, रागामृत प्रकाशन. काठमाडौं ।
- ओभैया, प्रेमचन्द्र (२०५४). *तालसरोवर*. काठमाडौं ।
- उपाध्याय, होमनाथ (२०५८). *ताल पुष्पान्जली*. काठमाडौं ।
- के.सी., श्री (०६ /०३ /२०७६). "राग गायनमा विद्यमान शैलीहरू-विगत र वर्तमान". नेपाल सङ्गीत तथा नाट्य प्रज्ञाप्रतिष्ठानद्वारा आयोजित कार्यशालामा छलफलका लागि तयार पारिएको मस्यौदा, कमलादी, काठमाडौं, ने.प्र.प्र।
- ज.ब.रा., लक्ष्मण शमशेर (२०३४). *सङ्गीत सुबोधिनी*, काठमाडौं. ने.रा.प्र.प्र ।
- पखावजी, घनश्याम (सन् १९६८). *मृदंग सागर*. Retrived on (17 march 2022) <http://indianculture.gov.in/rarebooks/mridang-sagar>.
- भण्डारी, अच्युतराम (२०५८). *तालानन्द*, काठमाडौं : आर.डी.एन. पब्लिकेसन ।
- भण्डारी, अच्युतराम (सन् २०१६). *तबला वादनको पाठ्यक्रम*. काठमाडौं ।
- भण्डारी, अच्युतराम (सन् २०२०). *Taal Sadhanaa*. काठमाडौं ।
- भण्डारी, अच्युतराम (सन् २०२०). *तबला गुरु*. काठमाडौं ।
- भण्डारी, अच्युतराम (सन् १९९९). *A Glance Play On Tabala*. काठमाडौं ।
- भण्डारी, अच्युतराम (सन् २००१). *A Glance Play On Tabala*. काठमाडौं ।
- भण्डारी, अच्युतराम (सन् २०१४). *A Glance Play On Tabala*. काठमाडौं ।
- भण्डारी, अच्युतराम (सन् २००३). *१०८ टुकडा सङ्ग्रह*. काठमाडौं ।
- मराठे, भाल चन्द्रराव (सन् १९९१). *ताल वाद्य शास्त्र*, ग्वालियर, शर्मा पुस्तक सदन ।
- मिस्त्री, आवान. ए. (सन् १९८५). *पखावज और तबला के घराने एवम् परम्परायें*, बम्बई, पं.के.के. एस.जिजिना, स्वर साधना समिती ।
- मुलागांवकर, अरविद (सन् २०१८). *तबला*. वाराणसी, लुमिनस् बुक्स ।
- वशिष्ठ, सत्यनारायण (सन् २००९). *ताल मार्तण्ड*, हाथरस, भारत : सङ्गीत कार्यालय ।
- सेन, अरुणकुमार (सन् २००५). *भारतीय तालोंका शास्त्रीय विवेचन*. मध्य प्रदेश हिन्दी ग्रन्थ अकादमी ।
- सैजु, भुवनकुमार (२०६७). *तबला वाद्य सोलो*. काठमाडौं ।

सिंह, ज्ञानसागर (सन् २०१५). ताल वाद्यों में अधुनातन प्रयोग एवम् प्रवृत्तियाँ. International Journal of Research- Granthaalayah= DOI: <https://doi.org/10.29121/granthaalayah.v3.i1SE.2015.3511>. ISSN- 2350-0530-O_2394-3629-P_ =

शर्मा, कालीप्रसाद (२०२४). *तबला बोध*. काठमाडौं, ने. रा. प्र. प्र. ।

शाक्य, राजु (२०६७). *तालज्ञान*. ललितपुर, पं. सत्यनारायण चौधरी स्मृति प्रतिष्ठान ।

श्रेष्ठ, रबिनलाल (२०६४). *तबला विशेष*, काठमाडौं ।

श्रेष्ठ, तेजबहादुर (२०४०). ताल वाद्य बिशारद. काठमाडौं ।

श्रेष्ठ, सुमित्रा (२०६६). *नेपालमा तबलाको क्रमिक विकास*. काठमाडौं ।

श्रीवास्तव, गिरिशचन्द्र (सन् २०१०). *ताल परिचय -३*. इलाहाबाद : रूबी प्रकाशन ।

BVDU School of Performing Arts (30 /Oct/ 2021). 'Pandit Nayan Ghosh Tabla workshop. [Vedio] . Retrieved on (21/Nov/2022) https://youtu.be/_YefEO39iyc.

Jaya shree music society (22/ may/2020). 'Taal Jayshree -9.5 Beats. Maestro Rabin Lal Shrestha'. [Vedio] Retrieved on (21/March /2022) <https://youtu.be/qCGLCiqBWOW=>

Parikh, Arvind (7/ Dec /2018). '32th baithak= all insclusive talim. 'Artistry of Farukhabad Gharana'. [Vedio] Retrived on (8/ March/ 2022) <https://youtu.be/6tKeuLxh35s>.

Qureshi, Taufiq (2022). 'Ati jaitaal'. [Vedio]. Retrived on (17/ March/ 2022). <https://fb.watch/bP4CLZOsak/>.

Regmi, D.C. (July/2003). The history of music in Nepal with special reference to classical music during the Rana period (1846-1950 A.D.). University of Delhi.

Sharma, Shreyaa (2019). Uttar Bharatiya sangeet mein prachalit evam navanirmit Taal thekon ka vishleshnatmak adhyayan. Department of Percussion Instruments. Indira Kala Sangeet Vishwavidyalaya. Khairaghar. India <http://hdl.handle.net/10603/300707>.

Thapa, Kapildev (13/ Sep /2012). 'Atul Taal by guru parshuram paudel'. [Vedio]. Retrived on (17/ March/ 2022). <https://youtu.be/O4nb77ZqAVk>.